

И.Б. Байсыдық^{1*}, **Н.Ә. Алдабек²**

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТЫҚ МІНЕЗ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИТАНЫМДЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ

Мақалада ұлттық және Шығыс халықтарының мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық аспектілері қарастырылады. Автор лингвомәдениеттану ғылымының пайда болу, даму, қалыптасу мәселелеріне назар аударады. Сонымен қатар ұлттық мінез табиғатын көрсетуде және олардың лингвомәдени сипатын ашуда фольклорлық мұралар мен қазақ қаламгерлерінің шығармалары зерделенеді. Соңдай-ақ шығыстық мінез-құлық нормаларын танытуда қытай, жапон, монғол халықтарының әдеби жәдігерлері, халықтық мұралары зерттеу мақсатына сәйкес пайымдалады. Мақалада қазақы мінез және Шығыс елдерінің мінез сипатының өзіндік ұқсастықтары мен ерекшеліктері нақты мысалдармен түсіндіріледі.

Қазіргі тіл білімі саласындағы жаңа бағыт саналатын лингвомәдениеттануды ұлттық мінез-құлық атаулары аясында қарастыра отырып, аталған ғылыми пәннің зерттеу нысанын дәйектеу – зерттеудің негізгі мақсатының бірі. Мақалада қазақ және Шығыс елдерінің ұлттық-мәдени кодын білдіретін мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық сипатын ашатын танымдық, этнолингвистикалық әдістер пайдаланылады.

Зерттеу барысында қарастырылған мәселелер салыстырмалы, когнитивті, этнос пен субэтнос лингвомәдениетіне қатысты мақалаларға назар аударуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге автор мәдени кодтың маңыздылығын талдауда мінез атауларының лингвомәдени маңыздылығын, ұлттық вербализацияның ерекшеліктерін отандық, шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен мысалдар арқылы атап көрсетеді.

Автор жекелеген этностарға тән ұлттық мінез атауларын зерттеуде лингвомәдени тәсілді қолданудың артықшылығын ғылыми тұрғыда тұжырымдайды. Ұсынылған материал қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану саласының дамуына азды-көпті ықпал етеді.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, лингвомәдени көзқарас, ұлттық мінез, шығыстық мінез, этномәдениет.

I.B. Baissydyk^{1*}, N.A. Aldabek²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

Linguocultural aspects of national and oriental characters

The article deals with the linguoculturological aspects of the characterological names of national and oriental peoples. The author draws attention to the problems of the emergence, development, and formation of linguoculturological science. In addition, the folklore heritage and works of Kazakh writers are studied in order to reflect the national character and reveal their linguocultural nature. Also, in accordance with the research objectives, presentation of Eastern norms, literary relics, folklore heritage of Chinese, Japanese, Mongolian peoples are considered. The article explains the similarities and peculiarities of Kazakh and Eastern nations' characters using specific examples.

One of the main goals of the research is the consistent study of this scientific discipline's research object, considering linguoculturology as a new direction in modern linguistics within the framework of national behavioral names. The article uses cognitive, ethnolinguistic methods that reveal the linguoculturological features of character names, denoting the national-cultural code of Kazakhstan and the countries of the East.

The problems considered in the course of the research allow us to pay attention to articles related to the comparative, cognitive, linguoculture of the ethnos and subethnos. At the same time, the author emphasizes the linguocultural significance of character in the analysis of the significance of the cultural code, the peculiarities of national verbalization with the help of scientific conclusions and examples of domestic and foreign scientists.

From a scientific point of view, the author formulates the advantage of using the linguocultural approach in the study of national characters for individual ethnic groups. The presented material more or less contributes to the development of linguoculturology in Kazakh linguistics.

Key words: linguoculturology, linguocultural approach, national character, Eastern character, ethnoculture.

И.Б. Байсыдык^{1*}, Н.А. Алдабек²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

Лингвокультурологические аспекты национальных и восточных характеров

В статье рассматриваются лингвокультурологические аспекты характерологических названий национальных и восточных народов. Автор обращает внимание на проблемы возникновения, развития, становления лингвокультурологической науки. Кроме того, изучаются фольклорное наследие и произведения казахских писателей, чтобы отразить их национальный характер и раскрыть лингвокультурную природу. Также в изложении норм восточного характера рассматриваются литературные реликвии, народное наследие китайских, японских, монгольских народов в соответствии с целями исследования. В статье на конкретных примерах объясняются сходства и особенности характера казахского и восточного народов.

Рассматривая лингвокультурологию как новое направление в современной лингвистике в рамках национальных поведенческих названий, одной из основных целей исследования является последовательное изучение объекта исследования данной научной дисциплины. В статье используются когнитивные, этнолингвистические методы, раскрывающие лингвокультурологические особенности наименований характера, обозначающих национально-культурный код Казахстана и стран Востока.

Рассмотренные в ходе исследования проблемы позволяют обратить внимание на статьи, относящиеся к сравнительной, когнитивной, лингвокультуре этноса и субэтноса. При этом автор подчеркивает лингвокультурологическое значение характера при анализе значимости культурного кода, особенности национальной вербализации с помощью научных выводов и примеров отечественных, зарубежных ученых.

Автор с научной точки зрения формулирует преимущество использования лингвокультурного подхода при изучении национальных характеров для отдельных этносов. Представленный материал более или менее способствует развитию лингвокультурологии в казахском языкознании.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурологический подход, национальный характер, восточный характер, этнокультура.

Кіріспе

Ұлттық мінез мәселесі қазіргі тарихи және әлеуметтік-мәдени макродинамика үдерісінде ерекше сипатқа ие категориялардың бірі болып саналады. Өйткені ұлттық мінез философия, мәдениеттану, әлеуметтік психология, этнология, этнопология, әдебиеттану және лингвистика сынды қоғамдық ғылымдарға ортақ зерттеу нысаны ретінде күрделі мәселелерді қамтиды. Себебі ұлттық мінез дегеніміз белгілі бір ұлтқа тән тұрақты этникалық ерекшеліктер мен рухани адамгершілік құндылықтар механизмін көрсететін психо-генетикалық құрылым болып табылады.

Ұлттық мінез хақындағы пікір таластарға қатысты көрнекті орыс ғалымы Д.С. Лихачев: «Ұлттық ерекшеліктер – бұл сенімді факт. Тек белгілі бір халыққа, белгілі бір ұлтқа, белгілі бір

елге ғана тән ерекше нышандар болады. Мұның бәрі олардың кейбір ұлттық және жалпы-халықтық мінез-құлықтарының қайталанбас бірегей құрылымымен айқындалады. Ұлттық мінездің, ұлттық даралықтың болуын жоққа шығару халықтар дүниетанымына деген қызығушылықты жояды», – деп жазады (Лихачев, 1990: 3). Демек, ұлттық мінез өзінің тарихи даму кезеңінде этникалық қауым өкілдерінің халықтық болмысын танытатын күрделі феномен.

Олай болса, халқымыздың өзіне ғана тән мінез ерекшеліктері қандай және түбі, тілі ұқсас Шығыс елдерімен қаншалықты ұқсастығы немесе өзгешелігі бар? Ұлттық және шығыстық мінез сипаттарының лингвомәдени корреляциясы қалай көрініс табады? деген өзекті мәселелерге зерттеу мақаламызда жауап іздеуге тырыстық. Ұлттық және шығыстық мінез атауларын лингвомәдениеттану теориясы негізінде қарастыра

отырып, олардың мәдени-танымдық деңгейін контрасты талдаймыз.

Алдымен, жаңаша бағыттың бірі саналатын лингвомәдениеттану турасында айта кетсек. Өртүрлі этнос өкілдерінің мәдениетін, рухани құндылықтарын тілдік деректер арқылы зерттеуді алға қояды. В. фон Гумбольдт, Э.Сепир, И.А. Бодуэн де Куртэне сынды ғалымдар еңбегінен бастау алатын аталмыш пән кез келген ұлттың тілін оның тілдік заңдылықтарына ғана емес, сонымен бірге ұлттық дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрпына, халықтық менталитетіне сүйене отырып зерделеуді мақсат етеді. Демек, «Лингвомәдениеттану – бұл белгілі бір мәдениеттің нысандары мен құбылыстарын, ұғымдарын зерттейтін ғылым. Мәдени лингвистиканың зерттеу пәні – белгілі бір ұлтқа тән, мифологияда, аңыздарда, мақал-мәтелдерде және фольклордың басқатүрлерінде прецеденттік мәтіндерде бейнеленген әлемдік қабылдау. Зерттеуші В.А. Маслов лингвомәдениеттанудың зерттеу пәні – стандарттар, стереотиптер, символдар, бейнелер, сөйлеу әрекеті мен сөйлеу этикеті» екендігін атап көрсетеді (Арыпбекова, 2019: 68). Ал белгілі тілші-ғалым Г. Смағұлова: «лингвомәдениеттану – этномәдени және этнопсихологиялық факторлар мен тілдегі ұлттық мәдени мағына компоненттерін тіл арқылы мәдениеттану бағытында зерделеп, тілдің дәл қазіргі қолданыс қызметін көрсететін ұлттық ерекшелігін ешбір идеологиясыз қазіргі заманға сай келбетін таныту. Бұл орайда тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік (триада) лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ» (Смағұлова, 2007: 37), – деп бүгінгі қазақ тілтану ғылымындағы лингвомәдениеттанудың теориялық бағытын айқындап берсе, Ресей ғалымдары лингвомәдениеттануды тіл, сана және мәдениетті кешенді зерттеуге арналған салыстырмалы психикалық бірлік ретінде қарастырады. Бұл үшжақты модельді аксиологиялық, фактілік, бейнелі деп жіктеп, лингвомәдени тұжырымдаманың аксиологиялық және фактілік компоненттері санада ауызша сақталады, әрі сөйлеуде тікелей жаңғыртылады. Ал бейнелі элемент вербалды емес, ол тек сипатталумен шектелуі мүмкін. Лингвомәдени түсініктер интенсивті түрде қалыптасатын білім саласына жатады. Ол – рухани құндылықтарды білдіретін этикалық, психологиялық, логикалық және діни терминдердің негізі деп тұжырымдайды (Ogneva, Moiseenko, Kutsenko, Yarigina, Kolesnikov, 2015: 209).

Жалпы әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, кез келген өркениет адамдарының бойында

олардың ата-бабаларынан бейсаналық мұраны құрайтын мінездік ерекшеліктері болады. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ халқы мен Шығыс елдерінде ұлттық, географиялық және тарихи жағдайларға байланысты дара мінез ерекшеліктері қалыптасқан. Қанша жерден түбі бір түркі жұрты десек те, қазақты өзге түркі халықтарынан даралап тұратын өзіндік мінез сипаттары бар. Мәселен, қонақжайлылық, кеңпейілділік, кішіпейілділік, меймандостық, шыдамдылық, ақкөңілділік, көпшіл болу, т.б. қасиеттер өзге ұлттың бойында ұшыраса бермейтін, тек қазақ халқына ғана тән ұлттық мінез көрсеткіші болып табылады. Қазақтың батыр, ержүрек, философиялық ой-өрісі кең, талантты, төзімді, намысшыл, бауырмал, мейірімді, қонақжай халық екенін шет жұрттар мойындап отыр. Өнердің барлық түрлерінен сөз өнері мен саз өнерін жоғары қойған қазақтың еңсесін биіктетер асыл қасиеттері осылар. Қазақ еркіндікті, әсіресе, ой еркіндігін, жеке басының бостандығын жоғары қоятын халық. Сол сияқты Шығыс елдері мен қазақ ұлты азиялықтарға тән сыртқы ұқсастықтарымен бірге мінез-құлық жағынан да едәуір жақын. Мәселен, қазақтың қанына сіңген салқынқандылық, ұстамдылық, сыпайылық, адалдық «күншығыс халықтарының» ішіндегі жапон этикасының басты қағидасы саналады. Сондай-ақ, қазақ-жапон тілдерінің тарихи-генеологиялық тамырластығы жайында жазылған біршама зерттеулерге қарап, қос елдің мәдени бет-бейнесі ғана емес, лингвистикалық тұрғыдан да өзара ұқсастықтары барына көз жеткіземіз. Ал Оңтүстік Шығыс Азиядағы «аспан асты елі» саналатын қытайлықтар айрықша еңбекқорлығымен, дипломаттық қабілеттерімен, үнемшілдігімен ерекшеленеді. Баян Өлгейде туған ақын, жазушы Бақытбек Бәмішұлы монғол жұртының жалпы көшпелі елдерге тән қырағылық, сезімталдық, жеті өлшеп, бір кесетін сырбаз да салмақты, әлдекімдерге жалтақтауды білмейтін турашылдық сынды сапалық қасиеттерді иеленетіндігін айтады (Бәмішұлы, 2004: 11).

Зерттеу материалы және әдістері

Сонымен лингвомәдениеттану әртүрлі халықтардың тілдері мен мәдениеттерінің өзара әрекеттесуін біртұтас жүйелік тұтастықта қарастыруды мақсат етеді. Яғни, этникалық ұлттардың мәдени құндылықтарын, тілдік деректер мен құбылыстарды толық, әрі объективті түсіндіруге бағытталған лингвомәдениет-

танымның В. фон Гумбольдттың еңбектерінде көрініс тапқан «Тіл – мәдениет» қарым-қатынасын ұлттық (спецификалық) дәстүрлер, тіл, тарих, әдебиет шеңберінде жүйелеп, талдауды көздейді. Халық мәдениетін жан-жақты сараптау лингвомәдениеттанудан ұлт мәдениетін оның тілінде, олардың диалектикалық өзара әрекеттесуі мен дамуын жүйелі түрде көрсетуді, сонымен қатар қазіргі мәдени ойлаудың қалыптасуына ықпал ететін тұжырымдамалық ойларды дамытуды талап етеді. Ал тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынас проблемаларын шетелде және Ресейде С.Балли, Дж.Вандриес, В. фон Гумбольдт, Э.Сапир, Д.Ворф, Р.О.Жекобсон, А.Н. Афанасьев, Ф.И.Буслаев, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, А.А.Потебня т.б. ғалымдар зерттеген. Ресей ғалымы В. В. Воробьевтің айтуынша, лингвомәдениеттану ғылыми пән ретінде бірқатар ерекшеліктермен сипатталады:

1. Бұл мәдениетті зерттейтін ғылымдар мен филология (лингвистика) арасындағы шектесетін синтездік типтегі ғылыми пән.

2. Лингвомәдениеттанудың негізгі объектісі – мәдениет пен тілдің, оның жұмыс істеу процесінде және бұл өзара әрекеттесуді біртұтас жүйелік тұтастықта түсіндіруді зерттеу.

3. Лингвомәдениеттану пәні – тілдік коммуникация жүйесінде жаңғыртылатын және оның мәдени құндылықтарына негізделген қоғам болмысының ұлттық формалары, «әлемнің тілдік бейнесін» құрайтын барлық нәрсе (Воробьев, 1997: 157).

Демек, зерттеу барысында шетелдік және отандық тілші-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ұлттық және шығыстық мінез-құлық ерекшеліктері, олардың эталонды лингвомәдени астары нақты мысалдармен дәйектелді. Зерттеу аясында мәдениетті лингвистикалық тұрғыда жаңғырту әдісі, ұлттық этнографиялық болмысты ашуда сипаттамалық, салыстырмалы, саралау сынды дәстүрлі әдістер мен когнитивті тіл біліміне тән «ғаламның тілдік бейнесі» тұжырымы басшылыққа алынды. Сонымен қатар мінез атауларының этномәдени деректерін танытуда индуктивті әдіс пен этнолингвистикалық әдістер қолданылды.

Қазақ және кейбір шығыс тілдеріндегі мінез-құлық атауларына байланысты этномәдени деректерге шолу-талдау жасау үшін сипаттама-аналитикалық, лексикалық және концептуалды талдау, тілдік-мәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қазақ және шығыс халықтарының мінез атауларын алын-

ды. Ұлттық және кейбір шығыс халықтарының мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық аспектілерін қарастыруда біз тілі, діні, ділі, мәдениеті, дүниетанымы ұқсас және өзгешеліктері мен айырмашылықтары бар кейбір шығыс халықтары мен қазақ ұлтының мінез атауларының сипатын салыстыра отырып түсінуге мүмкіндік аламыз. Аталмыш антропоэлекті зерттеу жұмысымыз танымдық ақпараттарды семантикалық талдау арқылы жүзеге асады. Осы арада, біздің нысанамыз шығыс халықтары мен қазақ ұлтының мінез сипатының тарихтағы және бүгінгі таңдағы болмысының, әрі мінез атауларының танымдық деңгейдегі алатын орнын анықтау болып табылады.

Әдебиетке шолу

Ғалымдар сонау Антикалық дәуірден бастап саяси үдерістегі ұлттық сипат пен ұлттық менталитеттің рөлі мен маңыздылығы туралы түрлі пайымдаулар айтты. Ежелгі грек философы Гераклит: «адамның этосы – оның мінезі», – деп адам түсінігіндегі мінез-құлықтың маңыздылығын атап өтті. Геродот, Гиппократ, Плиний ұлттық мінез, сипаттың ерекшеліктерін климаттың, географиялық және тарихи жағдайлардың өзгешеліктерімен байланыстыра қарастыруға тырысты. Жаңа кезеңде этнографияның дамуымен зерттеушілер ұлттық мінез, сипатты талдау үшін этнографиялық дәлелдерді кеңінен қолдана бастады. Ш.Монтескье, Д.Локк қоршаған орта мен климатқа байланысы, қатысы бар «халықтың рухы» туралы жазды.

Әрбір өркениеттің адамдары өздерінің әлеуметтік жағдайындағы айырым-өзгешеліктерге қарамастан, ата-бабаларынан бейсаналық мұраны құрайтын ортақ қасиеттерге ие.

Осылайша, ұлттық мінез, сипат – бұл бір өркениет шеңберінде баяу тұқым қуалайтын жинақтаулармен құрылған сезімдердің, идеялардың, дәстүрлердің, нанымдардың ортақтығы, бұл халықтың психикалық құрылымына белгілі бір бірлік, үлкен күш пен жасампаз күш береді.

Біз Азияда тұңғыш біртұтас мемлекет құрушы, өз заманының аса ірі әскери және мемлекет қайраткері Шыңғысханды еске түсіре отырып, шығыс халықтарының мінезі туралы, Германияның «темірдей қатты канцлері» Отто Бисмаркты еске түсіре отырып неміс ұлтының мемлекеттік сипаты туралы, Уинстон Черчилльді еске түсіре отырып ағылшынның мінезі туралы

айтамыз. Алайда ұлттық мінез, сипат – бұл метафора емес, бұл ұлттың энергиясын айқындайтын жанның ерекше көзқарасының белгісі.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдар пәнаралық зерттеулерге бейімделгендіктен психологияның зерттеу пәні саналатын мінез атаулары ана тіліміздің өміршең құбылысы ретінде тіл білімінің де зерттеу нысанына айналды. Ұлттық және Шығыс халықтарының мінез-құлық нормаларын халық мәдениетімен, рухани ой-танымымен ұштастыра зерделеу этнолингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану сияқты бірқатар ғылымдардың пайда болуына жол ашты. Аталған ғылым салалары әсіресе, лингвомәдениеттану бүгінгі қазақ тіл білімінің жаңалығы болғанымен, бұл бағыттағы негізгі ой-тұжырымдар, ғылыми пайымдаулар өткен ғасырдың соңында-ақ жазыла бастағанын зерттеу еңбектері көрсетіп отыр. «Лингвомәдениеттану – тіл процестері барысында рухани-материалдық мәдениетте айқындалатын, табиғи ұлттық тілге айналған гуманитарлық пән. Ол мәдениеттің даму, сақталу және де мәдени хабар беру құралы болу функциясын құру және оны түсіндіруіне мүмкіндік береді.

Оның мақсаты – функциялар тәсілдерін зерттеу:

1. Мәдениеттің тілдік концептілерді құрудағы әсері.

2. «Мәдени» мағыналарды тыңдаушы мен сөйлеушінің түсінуі, оның сөйлеу стратегияларына әсері.

3. Тіл иесінің мәдени-тілдік біліктілігі, яғни оның табиғи түрде сөйлем тудыруда қабылдау процестерімен ғана емес, сонымен қатар қалыптасқан мәдени заңдылықтар деңгейінде болуы» [Оспанова, 2018: 21]. Осы айтылған ғылыми тұжырымдар мен ой-пікірлердің негізінде халық мәдениетінің қайнар көздері, рухани мұраларымыз ұлттық тілде көрініс табатындығына көз жеткіздік. Рухани-мәдени мұраларымыз бен арғы-бергі тарихи жәдігерлерімізді қайта тірілтіп, сөйлету ана тілінің құдіреті арқылы іске асатындығы, тіл арқылы мәдениетіміз өзге жұртқа танылатындығы тіл мен мәдениеттің біте қайнасқан ажырағысыз байланысын көрсетеді. Яғни, ұлттық рухани-мәдени нышандарды көрсететін рәміздер тіл арқылы танылады. Демек, тіл мәдениеттен тысқары өмір сүрмейді. Белгілі ғалым И.Н. Сафронованың: «За каждым текстом стоит определенная языковая личность, а поскольку самосодержание понятия языковая личность переплетается с этнокультурными и

национальными чертами индивидуальности, то национальная принадлежность и включительность с соответствующую культуры определяют картину мира, тезаурус писателя, отражающийся в языке его произведений» (Сафронова, 1993: 131), – деген пікірі бұл ойымызды бекіте түседі.

Сонымен ұлттық және шығыстық мінез атауларының лингвомәдени сипатын айқындайтын тілдік деректер лингвомәдениеттану мен этнолингвистика пәндеріне ортақ заңдылық болып табылады. Дей тұрғанмен, аталған мәселелерді лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу кең ауқымды міндеттерді атқарады. Өйткені «лингвомәдениеттану енді ғана пайда болған лингвистикалық зерттеу саласы ретінде лингвистиканың әлеуметтік лингвистика мен мәдениеттану секілді екі түрлі ішкі пәнінің бірігуін білдіреді. Лингвомәдениеттану тілдік ұғымдардың қалыптасуындағы мәдениеттің рөлі, тілдің символы мен сөздің мәдени сезімі арасындағы байланыс, тіл мен мәдениеттің өзара әсері, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы сынды көптеген күрделі мәселелермен айналысады. Лингвомәдениеттану мазмұны танымдық құзыреттілік және коммуникативтік компоненттерді қамтиды (Garaeva, 2014: 1013-1014). Сондай-ақ, «В.А.Федоров «Лингвомәдениеттану және оны зерттеу» атты мақаласында лингвомәдени зерттеудің

- тілден мәдениетке

– мәдениеттен тілге деген екі тәсілі бар екендігін атап көрсетеді.

Автор бірінші көзқарасты ғылыми лингвомәдениетке, екіншісін білім беру лингвомәдениетіне жатқызады. Ал лингвомәдени бағыттың қалыптасуы мен дамуы тіл мен мәдениеттің лингвомәдени мазмұны феноменін қоршаған тілдік мәдени кеңістікте тілдік тұлғаның болуының бір түрі ретінде түсінуге ұмтылудан туындайды. Мұнда тіл аудармашы ретінде көрінеді» (Rafael Guzman Tirado, 2018), – деген пікірлерге иек артар болсақ, онда мінез-құлық атауларын лингвомәдениеттаным аспектісінде зерделеу қазақы және шығыстық тілдер арасындағы жалпыадамзаттық құндылықтар мен мәдени-рухани өркениет қырларын ашуға септігін тигізеді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ ұлтының және шығыс халықтарының мінез атауларының лингвомәдени танымдық аспектілері ғылыми-теориялық жағынан қалай зерттеліп, зерделенгенін қарастырмас

бұрын алдымен ұлттық мінез дегеніміз не, ол қалай, қандай себептермен қалыптасады? Онда ұрпақтан-ұрпаққа ұласқан тектік-қандық (гендік) қадір-қасиет бола ма? Қазақ және шығыс халықтарының ұлттық мінезі және менталитеті қандай?» деген сұрақтарға жауап іздеп көрейік.

Ұлттық мінез – әрбір ұлт өкілінің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық, дүниетанымдық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық мінез – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономиялық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады.

Менталитет ұғымы да ұлттың мінез-құлқы, ұлттық сипаты дегенге саяды және заман өзгерген сайын, ұлт та, ұлттың мінез-құлқы, менталитеті де өзгереді.

Ұлттық мінез деген тақырыпты ғалымдардан гөрі философ, ақын-жазушылар бір ауыз сөзбен түсіндіріп жатады. Ал, ғылымда, ұлттық мінез бен ұлттық діл ұғымдарын бөлек қарастырады. Яғни, ұлттық діл деп ойлау үлгісін, рухани мінез-құлықты жатқызамыз. Ал, ұлттық мінезге адамның әрекеттік жағын, типтік мінез бітістерін, белгілерін ғана қарастырамыз.

Мінез-құлықты зерттеушілердің алғашқысы Теофраст болған еді. XVIII ғасырда Еуропада да мінез типологиясының зерттеулеріне үлкен мән қойған еді, ал Дж. Ст. Милль мінез-құлықты жеке ғылым ретінде қарастыруды ұсынды. Оны этология деп атауды ұсынды (өйткені Теофраст кезінде мінезді «этос» деп атаған еді. Этология (грек. *ethos* – әдет-ғұрып, мінез және *logos* – ілім) – жануарлардың мінез-құлқының биологиялық негіздерін зерттейтін ғылым. Этология ғылымы алғашқыда зоопсихология деп аталып, XX ғасырдың 30-жылдары өз алдына жеке ғылым болып қалыптасты.

Әр ұлттың өзіндік ерекшеліктері, мінез-құлқы және дүниетанымы бар, бірақ зерттеушілер олардың жалпы қабылданған ұлттық стереотиптермен сирек сәйкес келетіндігін анықтады.

Ұлттық мінез туралы айтқанда, мысалы, ағылшындарға тән ұстамдылық, американдықтарға тән дөрекілік, жапондардың еңбекқорлығы бірден ойға оралады. Алайда бұл ұлттық стереотиптер бүкіл бір ұлтты анықтайтын қасиет болуы мүмкін бе?

Психологтар әртүрлі ұлттардың жүздеген мың өкілдеріне сынақ алу жұмыстарын жүргізген. Нәтижесінде олар әр ұлттың өзіндік ерекшелігі бар екенін анықтады. Алайда, бұл ерекшеліктер жалпы қабылданған ұлттық стереотиптермен сәйкес келмеді.

2005 жылы Роберт Мак-Кро жүргізген ең ірі мәдениетаралық зерттеулердің біріне 51 ұлттың өкілдерінен тұратын 12 мыңнан астам студент қатысты. Профильдердің орташа көрсеткіштерін ескере отырып, зерттеушілер белгілі бір ұлттың барлық өкілдеріне тән психологиялық белгілер бар екенін дәлелдеді. Ең жарқын экстраверттер бразилиялықтар, француз тілінде сөйлейтін швейцариялықтар және мальталықтар болды, ал нигериялықтар, марокколықтар және индонезиялықтар осы санаттағы ең аз ұпай жинады. Жаңа тәжірибеге ашықтық неміс тілінде сөйлейтін швейцариялықтарға, даниялықтар мен немістерге, ал ең азы Гонконг қытайларына, Солтүстік ирландиялықтарға және кувейттіктерге тән болды.

Зерттеушілер сонымен қатар басқа үш тұлғалық (нейротизм, адалдық және ізгі ниет) көрсеткіштер бойынша мәдениетаралық айырмашылықтарды тапты.

Әрине, алынған қорытындылардың орташаландырылған екендігін және көптеген индонезиялықтар, мысалы, кейбір бразилиялықтарға қарағанда үлкен экстраверттер болуы мүмкін екенін ескеру қажет.

Сондай-ақ, барлық халықаралық зерттеулер адамның жеке тұлғасын құрайтын бес негізгі қасиеттің ерекшеленуін растады. Зерттеулердің тағы бірінде психологтар тіпті бір ұлттың шеңберінен шығып, ірі географиялық қауымдастықтардың сипатын анықтауға тырысты. Нәтижесінде олар, атап айтқанда, адалдық сияқты мінез-құлық қасиеті африкалықтарға, ал ең азы Шығыс Азиялықтарға тән екенін анықтай алды.

Алайда, әлемдегі ұлттар мінез ерекшеліктерімен ерекшеленсе де, бұл айырмашылықтар жалпы стереотиптермен мүлдем сәйкес келмейді. Мәселен көпшілігіміз британдықтар американдықтарға қарағанда сезімдерді көрсетуде ұстамды деп ойлауы мүмкін. Алайда елуден астам жүргізілген мәдениетаралық зерттеулердің нәтижелері бұл кең таралған пікірді жоққа шығарды.

Бұл орайда әрбір ұлт өкілі өз ұлтына тән нағыз мінез болмысын толыққанды көрсете алмайтынын айта кеткен жөн.

Тағы бір зерттеуге сәйкес (2005 жылы зерттеуші Антонио Террачано және оның әріптестері 49 елден 4 мыңға жуық студенттен сұхбат алды) оған қатысушылардан өз ұлтына тән жеке қасиеттерді белгілеу ұсынылды. Зерттеу нәтижесінде өз ұлтының типтік өкілінің мінезі туралы түсінік зерттеудің нақты нәтижелеріне мүлдем сәйкес келмейтіні анықталды.

Қысқасы, егер ұлттық мінез шынымен бар болатын болса, оның пайда болуын қалай түсіндіруге болады деген сауал туындайтыны сөзсіз. Әрине, ішінара мұны халықтардың көші-қон тарихымен байланысты ортақ гендерінің болуымен түсіндіруге болады.

Мәселен, мысалы, тәуекелге бейім адамдар көбірек саяхаттап, жаңа жерлерді игеруге тырысуы мүмкін. Бұл дегеніміз, бұл қасиет фронтир (фронтир – АҚШ жеріндегі қоныстанушылардың үндістер мекендеген жаңа жерлерді игере отырып, өз кеңістігін кеңейту шекарасы, «варварлық пен өркениеттің кездесу шекарасы. Жаңа жерлерді игерген қоныстанушылар мен жаңа жерді игермеген қоныс аударушылардың арасындағы шекара) тұрғындарына тән болуы мүмкін.

Сондай-ақ арал тұрғындарының бойынан үлкен адалдық пен эмоционалды тұрақтылықты көруге болады. Сонымен қатар жүргізілген зерттеулер текке (ген) тікелей қатысты тәуекелшілдік мінез-құлықтың Арал тұрғындарында жиі кездеспейтінін анықтады.

Бұл әрбір нақты қоғамда жеке тұлғалардың генетикалық жағынан ортақ белгілері бар екенін растауға мүмкіндік береді.

Ұлттық мінез туралы сөз қозғағанда қоршаған ортаның да маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Айталық, тәжірибеге ашықтық пен немқұрайлылық жұқпалы аурулардың даму қаупі жоғары аймақтардың тұрғындарына тән емес. Эволюция тұрғысынан бұл өте қисынды, өйткені ұстамды мінез-құлық аурудың таралуына жол бермейді.

Климаттық жағдайлар да жеке қасиеттерге де әсер етуі мүмкін. Мысалы, күн сәулесінің жетіспеушілігі эмоционалды тұрақсыздықтың дамуына ықпал етуі мүмкін.

Тіпті халықтың тығыз орналасуы да рөл атқаруы мүмкін. Соңғы деректерге сүйенсек, халқы тығыз орналасқан аймақтардың тұрғындары өздерінің болашағы туралы көбірек ойлайтынын көрсетеді, сонымен бірге олар серіктеспен берік қарым-қатынас орнатуға тырысады. Бұл жоғары бәсекелестікке байланысты екені анық. Сонымен қатар, бұл мінез-құлық адалдықтың жоғары деңгейін көрсетеді.

Қалай болғанда да ұлттың белгілі бір қасиеттері ғасырлар бойы сақталып келеді. Соңғы деректер көрсеткендей, адамдар тұрғындарының темпераменті өздеріне ұқсас жерлерде өмір сүруге тартылады.

Ұлттық мінез туралы пайымдау, шын мәнінде, бір қарағанда пайдасыз болып көріне-

тіндей емес. Ұлтқа тән жалпы белгілер оның әл-ауқатына, өмірге қанағаттануына, сыбайлас жемқорлық деңгейіне, жаңашылдық қабілетіне және тіпті денсаулығына әсер етуі мүмкін.

Ұлттық мінез, сипат тіпті елдегі саяси жүйеге әсер етуі мүмкін. Сент-Луистегі Вашингтон университетінің зерттеушілері әртүрлі елдердегі жеке қасиеттерді олардың саяси жүйелерімен салыстырып, ашықтығы жоғары халықтардың демократиялық қоғамға бейім екенін анықтады.

Жоғарыда келтірілген зерттеулердің нәтижелері бізді басқа ұлттардың сипаты мен мінез-құлқына деген көзқарасымыздың дұрыстығы туралы ойлауға мәжбүр етеді. Психолог Ричард Роббинс атап өткендей, «ұлттық стереотиптер халықтың шынайы табиғатын көрсетпейді, керісінше олар ерекше әлеуметтік функцияны орындайды».

Ұлттық мінез деген сөздің жалпылама мағынасын алып қарағанда, адамның мінезі дегенді – адамның тәртібі мен қылықтарына әсер ететін, оның тек өзіне тән, айқын көрініс беретін психологиялық нышандары деп түсіну керек. Сөздің қатаң мәнінде, мінез адамның еркі мен бағыттарында көрініс беретін, оның тұлғасының психикалық құрылымы ретінде айқындалады. Жеке адамның мінезі ол өмір сүріп отырған әлеуметтік топтың мінезіне ұқсас болады, немесе керісінше, жеке адамның мінездерінен әлеуметтік топтың мінезі көрініс береді.

Өзінің ұзаққа созылған қалыптасу жолында қазақтар да өзге халықтар сияқты қадір тұтуға жарайтын ұлттық психологиялық кешендерді бойына сіңіріп келді. Қазақтарға тән ұлттық мінездің бір нышаны – жауынгерлік мінез. Тарихтың әр кезеңінде қазіргі Қазақстан жерін мекендеген тайпалар мен халықтардың бәрінің де қызуқанды, қырағы жауынгер болғаны белгілі. Сондықтан олар орасан мол аумақты иемденіп, ғасырлар бойы ұстап тұрды. Қазақ халқының арғы тегі – түркі тектес тайпалардың тарихта Еуразияның ұлан-ғайыр даласын бағындырып, мұхиттан мұхитқа дейінгі аралықта азулы мемлекеттер құрғаны белгілі. Қазақ халқы өзгеге бағынбайтын жауынгерлік мінезін Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде де көрсетті. Ол жөнінде фашистік идеологтар өздерінің «Шығыс жоспарында» атап көрсетті. Ұлттық мінездің тағы бір нышаны – кеңпейілділік (бауырмалдық, мейірбандық). Бұл мінез қазақтарда туған жерінің кеңдігі, оның табиғатының қаталдығы және малшылық кәсіппен айналысу факторларының әсерінен пайда болған мінез. Қазақтың кеңпейілділігін қазақ жеріне келіп қоныстанған

өзге ұлт өкілдерінің бәрі және көптеген зерттеушілер ризашылықпен атайды. Бұлардан басқа қазақ халқының ұлттық мінездеріндегі жағымды нышандардың елеулілеріне – мәрттік, жомарттық, қонақжайлық, балажандық, аңқаулық жатады.

Әр түрлі халықтардың ұлттық сипаттамаларын салыстырмалы талдау кезінде этносаяси психологияның бірнеше негізгі ерекшеліктеріне назар аудару керек:

- саяси үдерісте сақталатын құндылық бағдарлары, дәстүрлер, ережелер мен әдет-ғұрыптар;

- саясаттағы адамның қабылдауы мен ойлау ерекшеліктеріне байланысты психикалық ерекшеліктер;

- саяси шешімдерді әзірлеу тетіктері (жеке және ұжымдық, шешім қабылдаудағы еркіндік пен тәуелсіздік дәрежесі және т. б.);

- саяси мінез-құлықтың ерекшеліктері;

- саяси коммуникациядағы вербалды емес коммуникацияның ерекшелігі.

Осы бес негізгі өлшемшарт бойынша шығыс халықтарының ұлттық мінез, сипаттарына салыстырмалы талдау жасауға болады.

Әрбір адам, қай ұлтқа немесе ұлтқа жатса да, ар-ұждан, адамгершілік парыз сезімі, әділеттілік, мейірімділік, мейірбандық, адалдық және т.б. сол секілді жалпыадамзаттық қасиеттерге ие.

Мұсылман Шығыс елдеріндегі адамдардың рухани құндылықтарына Хазіреті Пайғамбардың теңдессіз мінез-құлқы жатқызылып, оған сабыр, туралық, кішіпейілділік, баршаны бауырына басқан мейірімділік сипатын келтірген. Ал, жомарттық турасында: «мұсылманды кемел кемеңгерлікке жеткізетін асыл қасиеттердің бірі – жомарттық дейді.

«Фольклор – халық психологиясының айнасы» дегендей әрбір халықтың мінез-құлқын ашып көрсететін фольклоры, халық ауыз әдебиеті. Бұған дейінгі замандарда Орта Азия халықтарында, әсіресе біздің қазақ халқы балаға бесікте жатқан кезінен бастап өлең жыр мен әңгіме, ертегі, тақпақ, санамақт.б. зердесіне сіңіру арқылы ұлттық тәрбиенің негізін қалаған. Осындай тәрбиенің арқасында қазақтың көшпенділік өмірі қара күшке мығым, қиыншылыққа төзімді, құбылмалы табиғат жағдайына тез икемделгіш, жан дүниесі жан жақты жетілген, кемел адамдарды қалыптастырды.

Шығыс халықтарының ауызша және жазбаша әдебиеті өте бай, әсіресе, мақалдары мен мәтелдері ғасырлардан-ғасырларға, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, біздің заманымызға XVI

ғасыр биігіне жетіп отыр. Халық өмірінің әр кезеңдеріндегі айнасы ретінде қоғамға, адамға, әлемге, түрлі тіршілік құбылыстарына байланысты көріністерді, әрекеттерді, әдет-ғұрыптарды, халық мінезін айнытпай бейнелейді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей өзге ұлттар, халықтар секілді қазақ халқының да ұлттық мінезі ғасырлар бойы елдің тұрмыс-тіршілігіне, табиғатына, тарихи жағдайларына байланысты дамып, қалыптасқан. Қазақтың ұланбайтақ жерді алып жатуының өзі халқымыздың бойындағы, батырлық дәстүрді, ержүректік мінезді қалыптастырды. Осы бір қадірқасиеттер жас ұрпақтың бойына сіңіп, ұлттық идеологияның қалыптасуына негіз болды.

Жалпы халықтық психологияны психика мен мінез-құлықтың «қанға сіңген, сүйекке біткен», жылдам өзгеріп, не біржола жоғалып кете алмайтын ұлттық бітісі, ұзақ дәуірлердің жемісі деуге болады. Сонымен қатар адам мінез-құлқының басым жақтарын қамтитын, белгілі бір этностың өзіне тән халықтық психологияны адамдардың өмірлік, қоғамдық және жеке тәжірибесінен, таным пайымдауларынан туындайтын.

Қазақ халқының психологиясын аса биіктен көрсететін ұлттық ерекшеліктерінің бірі – суырып салма шешендік екені мәлім. Өз халқының бейнелі, астарлы, тұспалдап айтатын шешендік сөзге жақын екендігін кезінде ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов: «Қазақ шешендікке құмар, сөз өнерін, әсіресе, әзіл-оспақты жаны сүйеді» – деп сипаттаған болатын. Расында да шебер де, шешен сөйлей білу адамның асыл қасиеттерінің бірі. Бойына шешендік өнер дарыған адам отанының салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білетін ұшқыр ойлы, «орақ ауыз, от тілді, күміс көмей» болып келеді.

Шетел ғалымдарының қазақтың шешендігі туралы жоғары бағалаған пікір-көзқарастары жетерлік. Атап айтқанда неміс саяхатшысы А. Брем: «Қазақтың оқығаны да, оқымағаны да, баласынан, үлкенінен кішкентайына дейін сөзі ағып тұр. Шетінен шешен» десе, шығыстанушы П. Мелиоранский: «қазақтар шешен, әрі әдемі сөйлеудің шебері» дейді.

Халқымыздың ұлттық мінезінің басты атрибутын танытатын қонақжайлылық хақындағы ел аузынан жеткен «Қонақ келсе құт келер», «Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал», «От жағылмаған үй – қора, Кісі келмеген үй – мола», «Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама» деген мақал-мәтелдер қазақтың өзіне тән көркемдік дәстүрін, мінез-құлқын, ұлттық психологиясын көрсетеді.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген хакім Абайдың жалпы адамзаттық концепциясында айтылғандай, адамды тіліне, діліне, ұлтына қарап бөле-жармай, меймандостық көрсетуді, достық пейіл білдіруді адамдық парыз деп есептеген халқымыздың танымына «қырықтың бірі – Қыдыр» деген тәмсіл моральдық-этикалық норма ретінде терең орныққан.

Сонымен қатар тілімізде қазақтың қанына сіңген қайсарлығына орай айтылатын «ер мінезді», «бөрі мінез», «көкжал мінез» сынды сөз тіркестері бар. Қазақтың ежелгі қаһармандық эпостары мен архаикалық жырларында да:

«Азулы туған бөрі едім,
Ындыс пенен қалмақты
Талқандармын деп едім»
(Батырлар жыры. 1989: 284-285), –

деп Көк бөрі культі арқылы жауынгер халқымыздың ержүрек болмысын, ер азаматтардың психологиялық портретін, мінез акцентуациясын дәл бейнелейді. Атақты Ақтамберді жырау толғауында:

«Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға қарай аттандым
Жеткіз деп құдай тілекке!»
(Мағауин, Байділдаев, 1984: 67) –

деп жас болса да, бас бола білген байырғы ата-бабаларымыздың қайсар кейпін суреттейді.

Әр ұлттың ойлау жүйесі олардың сөйлеу тілінде көрініс табатындығын ескерсек, әр халықтың ұлттық мінез болмысының лингвомәдени сипаты ақын-жазушылар шығармашылығында да молынан ұшырасады. Мысалы, қазақы мінездің, қазақы жаратылыстың қыры мен сырын машықпен мәністейтін ақын Қ.Мырза Әлидің «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру» атты өлеңінің атауының өзінде терең лингвомәдениеттанымдық астар жатыр. Өлеңдегі:

«Қазақ осы – қарасың ба, ақсың ба,
Қоңырсың ба, жатырқауды білмейтін», –

Немесе

«...Қазақ осы – ашық-жарқын қабағы,
Қонақ келсе шабылып бір қалады.
Байқа да тұр, саған да ол кетерде,
Ат мінгізіп, жібек шапан жабады»
(Мырза Әли, 2001: 293), –

деген жолдар ұлтымыздың қонақжайлығын, адам алаламайтын, кісі жатырқамайтын даладай дархан кеңдігін, жомарт көңілін ерекше ақындық шабытпен, шынайы поэзиялық қуатпен мөлдірете жеткізеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан батырлық, қаһармандық, жауынгерлік мінез-құлық Шығыс елдері арасында киіз туырлықты монғол халқының бойынан табылады. Айталық, монғолдардың фольклорлық мұраларының шыңы, баға жетпес құндылығы саналатын «Жаңғыр» (Жәңгір), «Гэсэр», «Хан Харанхуй» (Хан Қараңғы) атты эпостық туындыларында соғыс тарихы, ел қорғаған батырлардың ерлік істері дәріптеледі. Сондай-ақ, монғол жұрты тарихи-әдеби тұрғыдан ғана емес, әдет-ғұрпы жағынан да, өмір сүру салты жағынан да қазақтан алыс емес. Дей тұрғанмен көшпенді ғұмыр кешкен екі елдің діни көзқарастарына байланысты ұстанымдарында, мәдени ахуалында айтарлықтай айырмашылықтар да жетерлік.

Сонымен қатар қазақты өзге ұлттан ерекшелеп тұратын ұлттық мінезінің бірі – көпшіл, қауымшыл болуы. «Көкшіл болма, көпшіл бол» деген дана халқымыздың ұстанымы кемеңгер Абайдың:

«Болмашы кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл!», –

дейтін тағылымды жырына ұласқан.

Ақын өлеңінің соңғы жолында оқырманын еңбексүйгіштікке үгіттейді. Ал бұл сипат қытай мен жапон сияқты күншығыс халықтарының басты ұлттық мінез ерекшелігі болып табылады.

Батыс елдерінің, айталық, немістер, ағылшындардың еңбекқорлығы мүлдем басқаша сипатта көрінеді. Мәселен, немістерде бәрі есептелген, ойластырылған өлшеммен жасалса, жапондар мен қытайлар еңбекке жанқиярлықпен, құштарлықпен беріледі. Қытайлар өздерінің «Толағайы», яғни жолына кедергі болған тауларды көшіруді өзіне өмірлік мақсат еткен Юйгун қарт жайлы мифін үлгі ете отырып, өскелең ұрпақтарына қазақтың «еңбек, бәрін де жеңбек» қағидасын ұғындырады. Сондай-ақ, қытай танымында «қоймаң толсын десең, қораз шақырғанда тұр» деген мақал бар. Ал қазақ халқы бұл жөнінде «ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деп тұжырымдайды. Айналып келгенде, тілі де, діні де басқа екі елдің адамзат игілігі жайындағы

кейбір ой-танымдарының өзара үндес екеніне көз жеткіземіз.

Ұлттық сипат әдетте бір ұлттың адамдары арасында кең таралған тұрақты белгілердің жиынтығын көрсетеді. Мәселен, жапондықтардың мінез-құлық белгілері арасында олардың адамдарға құрметпен қарау, әсіресе қарт адамдарды ерекше сыйлау үрдісі қалыптасқан. Әрине, әрбір жапондық адамға осы қасиеттер толық берілген деп айтуға болмайды. Ұлттық мінез туралы айтатын болсақ, бұл тұжырымдама жалпыланған деректерді, бір ұлттың адамдарының үлкен тобы туралы ойды қамтитынын түсіну керек. Одан әрі әркім өз кезегінде жеке тұлға болып табылады және өзіндік жеке қасиеттерді иеленеді. Демек, «жасы үлкенді қадірлесе – құт болар» деп Махмұд Қашқари айтқандай, қазақтың «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген қанатты сөзі жапондықтарға да тән екенін аңғарамыз. Сонымен қатар қазақтың ақын-жырауларының ізгілікті, ауызбіршілікті, үлкенді сыйлауды насихат еткен өлең-жырлары ұлтымыздың табиғатына, этнопсихологиясына негізделеді. Мысалы:

«Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін,
Жат бойынан түңілісін,
Бәріңіз бір анадан туғандай болыңыз!», –

деген Үмбетей жыраудың ұлттық бірлікті сақтауға, татулыққа, сыйластыққа үндеген бұл толғауында бауырмалдық, сыйластық сияқты тәлім-тәрбиелік нормалар қамтылады. Сол сияқты жапон халқы да ұрпақ тәрбиесінде көне әдеби жазбаларында айтылған даналық сөздерді, самурайлардың ар-ұждан кодексін назарда ұстайды. Антропологиялық тұрғыда жапон этногенезін зерттеген ғалымдардың пікірінше қазақтар мен жапон елінің материалдық мәдениетінде, мәдени дәстүрінде ортақ белгілердің, ұқсастықтардың көптігі айтылады. Жоғарыда біз сөз еткен ата-ананы, үлкенді сыйлау сынды кішіпейіл ізгі мінез хақында жапон халқында «көргенді көгершін әке-шешесінен үш бұтақ төмен қонақтайды», «кішіпейілдік – кеменгерліктің сәні» деген нақыл сөз бар.

Жалпы ғасырлар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған халқымыздың мінез-құлқы, моральдық-этикалық, психологиялық әлемі ұлы тұлғаларымыздың даналық ойларымен, ел аузынан жеткен қанатты сөздер, мақал-мәтелдерімен орайласып, этнографиялық ерекшеліктерімізден астасып жатады. Сол секілді Шығыс халықтарының да өзіндік

тұлғасын, кісілік белгісін, ұлттық болмысын көрсететін мінез-құлық көрсеткіштері олардың тарихи-әлеуметтік ортасына, әр алуан сыртқы-ішкі факторларға орай қалыптасады. Сонымен бірге адам мінезінің қалыптасуы қоғамдық болмыспен, әлеуметтік ортамен (мектеп, балалар мекемелері, оқу, өндіріс ұжымы, қоғамдық ұйымдар т.б.) тығыз байланысты. Осы айтылғандар мінездің дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Мінез өзгермейтін тума қасиет емес, ол өмірде қалыптасады. Мәселен, ешбір бала туысынан еңбек сүйгіш не жалқау, тәртіпті, не ұстамсыз болып тумайды. Оның мінезі, ұзақ жылғы өмір сүру барысында өмірдің сан алуан ағымына қарай тәрбие процесінің ықпалымен қалыптасып отырады. Адамның сыртқы ортамен жасайтын қарым-қатынасы белсенді қарым-қатынас. Тағы да атақты ғұлама Әл-Фарабидің сөзімен айтсақ, “...Сөз жүзінде емес, мінез-құлықты іс жүзінде жүзеге асыруға болады” (Әл-Фараби, 1975: 3). Сондықтан да оны қоршаған ортасына ғана төселмей, өзі де шама-шарқынша сол ортасына тиісті өзгерістер енгізеді. Адамның нақтылы іс-әрекеті де мінез бітістерінің қалыптасуында шешуші рөл атқарып отырады.

Қорытынды тұжырымдар

Қорыта айтқанда, әр халықтың бойындағы ұлттық мінез, ұлттық сипат мәселесі бүгінгі таңда әлеуметтік ғылымдардың басты тақырыптарының біріне айналды. Сондықтан ұлттық мінез феномені жеке адамның да, жалпы қоғам өмірінің барлық салаларына әсер етеді. Мінез атауларындағы лингвомәдениеттанымдық аспектіні баса көрсету көбінесе биогенетикалық, географиялық ерекшеліктерге, адамның ойлау тәсіліне, ұлттық менталитет, салт-дәстүрге негізделеді. Осыған сәйкес ұлттық мінез атаулары халықтық әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің, ұлттардың өмір салтының нәтижесі деп пайымдауға болады. Демек кез келген ұлтқа тән ұлттық мінез атауларын сол елдің ұлттық-мәдени коды ретінде қарастырсақ қателеспейміз. Ал ұлттық-мәдени код тұжырымы қазіргі лингвомәдениеттану ғылымының негізгі, әрі өзекті категорияларының бірі саналады. «Ұлттық-мәдени код – құндылықтар арқылы санада тіркелген ментальді үлгі ғана емес, ол ұжымдық ортаның стереотиптік этномәдени санасын қоршағандүниені қабылдау ерекшелігіне сай қалыптастыратын жүйе. Ұлттық-мәдени код тілдегі тұрақты тенеулер, символдар,

метафоралар сияқты ауыспалы мағынадағы (көп мағыналы) лексикалық бірліктердің мәдени коннотациялары арқылы айқындалады. Мәдени коннотациялардың түзілуіне халықтың күнделікті тіршілігінде көріп жүрген заты, оқиғасының санадағы объективті бейнесі, яғни денотаты ұйытқы болады. Ұйытқы сөз сыртқы экстралингвистикалық факторлардың (әлеуметтік-тарихи жағдайы, этнографиялық мәдени өмірі, әдебиеті, діни сенімдері) әсері арқылы ассоциативтік мағыналармен толығады» (Murzinova, Elishibaeva, Abdirasilova, Timbolova, 2017: 90). Сайып келгенде, қазақтың ұлттық мінез-құлық атауларының астарында лингвомәдени танбалар бар. Мәселен,

«Адам жылқы мінезді:

Бір күнде түлейді,
Бір күнде жүдейді»,

немесе:

«Нар мінезді жігітке,
Нарға мінсе жарасар», –

деген халық мақалындағы «жылқы мінезді», «нар мінезді» тұрақты тіркестерінің мәдени коннотациялары ұлттық мінезіміздің этикеттік стереотипін білдіреді. «Стереотип – этнолингвистиканың негізгі ұғымы, ол – тұлғаның ұжымдық сана үлгісіне сай белгілі бір зат туралы қабылдайтын түсінігі мен бағасы» (Бартминский, 2005: 189). Олай болса, ұлттық мінез атауларына қатысты қолданылатын этномәдени тілдік бірліктер стереотип қызметін атқарады.

Ал Шығыс халықтарының бейнесін танытатын мінез-құлық нормаларын төмендегідей жіктеуге болады:

а) жалпыадамзаттық ерекшеліктеріне байланысты – еңбексүйгіштік, дәстүрге адалдық, этноцентристік бейімділік;

ә) топтық мінез-құлық белгілері – тәртіптілік, ұқыптылық, айрықша шыдамдылық пен төзімділік;

в) күнделікті өмір ерекшеліктеріне орай – сыпайылық, дәлдік, үнемділік, табандылық, т.б. сипаттарды иеленеді.

Жинақтап айтқанда, әр ұлттың дүниетанымына, ұлттық стереотиптеріне сәйкес өзіндік ерекше белгілері, мінез-құлық болады. Ұлттық мінез-құлық бірліктері этникалық топтар мен халықтар дамуының мәдени-тарихи жолының ерекшеліктерін, психологиялық көзқарастар жүйесін, ұлттық мәдениетін көрсетеді. Демек, белгілі бір ұлт өкілдерінің қоршаған әлемге, әлеуметтік-тұрмыстық ортаға, өзге этникалық қауымдастықтарға деген көзқарасын көрсететін тұрақты психологиялық белгілерінің жиынтығы ұлттық мінез деп танылады. Сонымен қоса, адамдарда өзі өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан, көпшілікке ортақ мінездері де болады. Сондықтан бір адамның мінезі жөнінде сөз болғанда мінездің дара және типтік бітістерін қоса еске алып отыру қажет. Типтік мінездер – белгілі тарихи – қоғамдық жағдайлардың нәтижесі. Типтік мінезден әр адамның ұлттық кәсіптік және жас ерекшелігіне сәйкес өзгешеліктері де тиісінше орын алып отырады. Мәселен, қарама-қарсы тап қайшылықтары бар қоғамда (күлдық, феодалдық, капиталистік) мінездің таптық өзгешелігі ерекше көзге түседі. Осындай қоғамда әрбір тап өкілдерінің таптық мүдделері де, дүниетанымдары да бөлек болады. Мәселен, зауыт фабрикалардың қожасы болып табылатын капиталистер жұмысшылардың еңбегі арқылы баюға тырысса, жұмысшылар өздерінің тұрмыс жағдайы мен құқықтарын жақсартуды көздейді. Осы айтылғандар адамдардың мінез бітістеріне, психологиясына ықпалын тигізбей қоймайды. Ал жалпы мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық сипаты көркем мәтінге, лингвистикалық фактілерге, мәдени ортаға және мәдени ұғымдар мен мәдени коннотацияларға сүйенеді. Мәдени коннотациясыз бірде-бір сөздің болмайтынын ескерсек, лингвомәдениеттану тілдік бірліктерді адамзат жасаған материалдық және рухани мәдениет аясында зерделейді.

Әдебиеттер

- Лихачев Д.С. О национальном характере русских // Вопросы философии. – 1990. – №4. – С. 3.
 Агупбекова Д.Ж. The importance of the linguacultural approach in teaching the russian language of national group // European Journal of Natural History. – 2019. – № 3. – Pp. 68-71.
 Смағұлова Г.Н. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф. 2007. – 150 б.
 Ogneva E.A., Moiseenko O.A., Kutsenko A.A., Yarigina O.N., Kolesnikov A.A. Linguocultural Aspects of the Discursive Synergy // Journal of Language and Literature. – 2015. – №2. – Pp. 208-211.

- Бәмішұлы Б. Билікте береке болса, бүкіл елде мереке болады немесе моңғолдың мінез-құлқы хақында бір үзік сыр. / Б.Бәмішұлы // Дала мен қала. – 2004. – 9 қаңт. – 21 б.
- Воробьев В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. – М.: Изд-во Росс. ун-та Дружбы народов, 1997. – 331 с.
- Оспанова Б. Лингвомәдениеттану: оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2018. – 152 б.
- Сафронова И.Н. Художественный текст как культурно-смысловое пространство // Язык и культура. – 1993. – С. 131-190.
- Garaeva A. The development of linguocultural competence of students in teaching the history of the English language. *Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – № 152. – Pp. 1012-1018.
- Rafael Guzman Tirado. The problems of linguoculturology discussed on the pages of the «Russian Language Studies» journal [электрон.ресурс], 2018. – <https://www.researchgate.net/journal/Russian-Language-Studies-2618-8163> (Қаралған күні: 25.09.2021).
- Батырлар жыры, 4-том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 567 б.
- Мағауин М., Байділдаев М. Бес ғасыр жырлайды, 1-том. – Алматы: Жазушы, 1984. – 358 б.
- Мырза Әли Қ. Жазмыш. – Алматы: Қазығұрт. 2001. – 464 б.
- Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – А.: Ғылым, 1975. – 3 б.
- Murzinova A.S., Elishibaeva K., Abdirasilova G.K., Timbolova A.O. Linguistic Characteristics of national-cultural phytostereotypes // *Social mentality and researcher thinkers journal*. – 2017. – Vol. 3. – №6. – Pp. 88-95.
- Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.: Индирик, 2005. – 512 с.

References

- Al-Farabi. (1975) *Aleumettik-etikalyk traktattar* [Socio-ethical treatise]. A.: Gylym. 3 p. (in Kazakh)
- Bamishuly B. (2004) *Bilikte bereke bolsa bukil elde mereke bolady nemese mongoldyn minez-kulki hakynda bir uzik syr* [Mongolian national character]. *Dala men kala*. 9 January. 21 p. (in Kazakh)
- Bartminskii E. (2005) *Yazykovoii obraz mira: ocherki po etnolingvistike* [Linguistic image of the world: essays on ethnolinguistics]. M. Indirik. 512 p. (in Russian)
- Batirlar jry (1989) [Songs about batyrs]. Vol. 4. Almaty: Jazushy. 567 p. (in Kazakh)
- Lihachev D.S. (1990) *O nasional'nom haraktere russkikh* [About the national character of the Russians.]. *Voprosy filosofii*. no 4. P. 3. (in Russian)
- Magauin M., Baidildaev M. (1984) *Bes gasir jyrlaidy* [Five centuries say]. Vol. 1. Almaty: Jazushy. 358 p. (in Kazakh)
- Myrza Ali K. (2001) *Jazмыш*. Almaty: Kazygurt. 464 p. (in Kazakh)
- Ospanova B. (2018) *Lingvomadeniettanu oku kuraly* [Linguoculturology]. *Astana Foliant*. 152 p. (in Kazakh)
- Safronova I.N. (1993) *Hudojestvennii tekst kak kulturno-smyslovoe prostranstvo* [Artistic text as a cultural and semantic space]. *Yazyk i kultura*. Pp. 131 – 190. (in Russian)
- Smagulova G.N. (2007) *Korkem matin lingvistikasy*. Almaty: Triumf. 150 p. (in Kazakh)
- Vorob'ev V.V. (1997) *Lingvokul'turologija: Teopija i metody* [Linguoculturology: Theory and Methods]. M.: Izd-vo Ross. un-ta Druzhyby narodov. 331 p. (in Russian)
- Arypbekova D.Zh. The importance of the linguacultural approach in teaching the russian language of national group. /*European Journal of Natural History*. № 3. Pp. 68-71.
- Garaeva A. The development of linguocultural competence of students in teaching the history of the English language. *Social and Behavioral Sciences*. 2014. № 152. Pp. 1012-1018.
- Murzinova A.S., Elishibaeva K., Abdirasilova G.K., Timbolova A.O. Linguistic Characteristics of national-cultural phytostereotypes. *Social mentality and researcher thinkers journal*. 2017. Vol 3. no 6. Pp. 88-95.
- Ogneva E.A., Moiseenko O.A., Kutsenko A.A., Yarigina O.N., Kolesnikov A.A. Linguocultural Aspects of the Discursive Synergy. *Journal of Language and Literature*. 2015. №2. Pp. 208-211.
- Rafael Guzman Tirado. The problems of linguoculturology discussed on the pages of the «Russian Language Studies» journal [electronic resource], 2018. – <https://www.researchgate.net/journal/Russian-Language-Studies-2618-8163>